

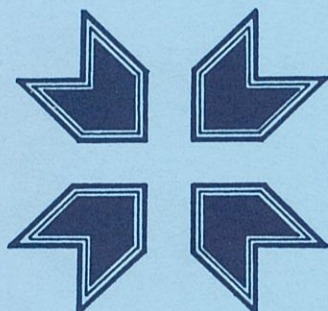
**RAHVASTIKU-UURINGUD
POPULATION STUDIES**

...

BALTISAKSLASED: RÄNNE JA KIHID

Heldur Palli

RU Sari B No 39

**EESTI KÕRGKOOULIDEVAHELINE
DEMOURINGUTE KESKUS**

**ESTONIAN INTERUNIVERSITY
POPULATION RESEARCH CENTRE**

© Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
Estonian Interuniversity Population Research Centre

ISBN 9985-820-47-9

Käesolev töövihk on autorikaitse objekt. Autoriõiguse valdaja eelneva kirjaliku nõusolekuta on keelatud seda väljaannet või selle mistahes osa reprodutseerida, avaldada või jätta avaldamiseks infovõrgus, ümber kirjutada mistahes viisil või vahendiga elektrooniliselt, mehhaaniliselt, fotokopeerimise, salvestamise või muul teel.

Sakslased olid Eesti alal aastasadu valitsev kiht, seetõttu on nende aegade poliitiline ajalugu suurelt osalt baltisakslaste ajalugu. Baltisakslaste ajaloo kohta on kirjutatud väga palju. On käsitletud nii üksikküsimusi kui ka avaldatud üldkäsitusi. Käesolev artikkel baseerub esmajoones viimastel aastatel ilmunud teaduslikel töödel. Seejuures on peamine tähelepanu pööratud baltisakslaste kui etnilise grupi kujunemisele, nende rände ja eri kihtidele baltisakslaste seas. Baltisaksa kultuurielu järgnevalt ei käsitleta.

Baltisakslased olid Eesti alal, s.o. (1900. aasta piirides) 9 maakonnas - Harju-, Viru-, Lääne-, Järva-, Tartu-, Võru-, Pärnu- Viljandi- ja Saaremaal, 13. sajandi teisest veerandist kuni peaaegu 19.sajandi lõpuni arvukaim vähemusrühvus. Seejuures oli nende poliitiline, sotsiaalne ja majanduslik tähtsus palju suurem kui võiks arvata nende osakaalu järgi, sest baltisakslased kujutasid endast valitsevat etnost. Ülemkihtidesse kuuluvad või sinna tõusnud mitterakslased (taanlased, rootslased, eestlased jt.) sulasid aegamööda sakslastega kokku.

Eesti alal elanud sakslased moodustasid praegusel Läti alal elanud baltisakslastega ühise etnilise rühma ja olid kogu oma ajaloo vältel tihedasti seotud Saksamaal elavate sakslastega. Nad asusid pidevalt ümber ühelt alalt teisele. Hiljem, 18.-19. sajandil, muutus tavaliseks sakslaste ränne Venemaale ja sealt tagasi. Baltisakslased asusid enamasti Peterburi. Saksamaalt pärit sakslased tulid tihti peale enne Eesti või Läti alale (Balti provintssidesse) ja seejärel rändasid edasi Venemaale (eeskätt Peterburi). Keerukas on baltisakslaste etnilise rühma väljakujunemine. Tavaliselt on loetud kõiki Baltimail elanud sakslasi baltisakslateks, eraldades neist pärast 1871. aastat Saksa riigi kodanikud.

Siin elanud sakslaste keelepruugis domineeris 16. sajandi keskpaigani alamsaksa (keskalamsaksa) keel, mis aegamööda asendus saksa kirjakeelega. Tuleb märkida, et saksa keel oli Baltimail asjaajamis- ja õppekeeleks 19. sajandi 80. aastate teise pooleni. Eri aegadel on ta funktsioneerinud sellena koos ladina, rootsi, poola ja vene keelega. Ainult maal, läbikäimisel talupoegadega, 17. sajandi lõpukümnendest alates ka küla- ja kihelkonnakoolides, 19. sajandil vallavalitsustes ja vallakohtutes, kasutati Eesti alal eesti keelt. Eesti Vabariigi päevil oli ametlik keel eesti keel.

Et sakslased olid Eesti alal aastasadu valitsev kiht, siis on nende aegade poliitiline ajalugu suurelt osalt baltisakslaste ajalugu. Baltisakslaste ajaloo kohta on kirjutatud väga palju. On käsitletud nii üksikküsimusi kui ka avaldatud üldkäsitlusi [Rauch 1986; Maier 1997, 300-319]. Käesolev artikkel baseerub esmajoones viimastel aastatel ilmunud teaduslikel töödel. Seejuures on peamine tähelepanu pööratud baltisakslaste kui etnilise grupi kujunemisele, nende rändele ja eri kihtidele baltisakslaste seas. Baltisaksa kultuurielu järgnevalt ei käsitleta.

1. VANA-LIIVIMAA

Sakslased hakkasid Eesti alale asuma juba muistse vabadusvõitluse (1208-1227) ajal. Et eestlaste alistamine edenes visalt ja ülestõusud näitasid vallutajate olukorra ebakindlust, asusid sakslased kindlustesse ja kindlustatud linnadesse. Alles tasapisi, eriti 13. sajandi lõpust peale, asusid nad vähehaaval elama ka maale. Üldiselt jäid aga linnad Eesti alal saklaste peamiseks asukohaks. Maal oli sakslasi suhteliselt vähe.

Vallutuse käigus kujunes sakslastest uus valitsev ladvik. Linnades elas peale sakslaste veel eestlasi, rootslasi, soomlasi ja venelasi. Nii ongi sakslaste tähtsuse hindamisel oluline linnarahvastiku osakaalu ja arvukuse teadmine.

Vana-Liivimaa (Eesti ja Läti ala) territoorium tekkis järk-järgult: 1206 alistati liivlased, 1209-1214 latgalid, 1224 eestlased mandril, 1227 saarlased, 1267 kursid, 1290 semgalid. 1346 ostis Saksa Ordu Taanilt Harju- ja Virumaa. Vana-Liivimaal tekkis mitu riigikest:

Ordu alad, Riia peapiiskopkond, Tartu piiskopkond, Saare-Lääne piiskopkond, Kuramaa piiskopkond. Riia ja ka Tallinn olid nagu linnriigid. Vana-Liivimaa püsis Liivi sõjani (1558). See oli baltisakslaste omariikluse aeg. Meil nimetatakse ajavahemikku 1227-1558 tihti Eesti keskajaks. Vaadelgem kõigepealt Eesti alal elanud sakslasi sel ajavahemikul.

Sellal asus meie alale suhteliselt palju sakslasi. Algul pakkus uus koloniaalala ümberasujatele häid karjäärivõimalusi. Kuid ka hiljem, kui kohalik saksa elanikkond oli juba tekkinud, vajas see pidevat täiendamist. Sõjad naabritega ja kodusõjad nõudsid ohvreid, linnades oli suremus suurem kui sündimus. Pärast 1347-1352. aasta katkuepideemiat vähenes sakslaste juurdevool Liivimaale tunduvalt [Schlau 1997,13].

Vaimulikud. Keskajal peeti tähtsaimaks seisuseks vaimulikke. Eesti alal oli valdav osa vaimulikest keskajal sakslased. Esimesed vaimulikud eesti alal pärinesid peamiselt Põhja - Saksimaalt, Holsteinist, Vestfaalist [Mühlen 1994,90]. Hingekarjastest peeti tähtsaimateks piiskoppe. Tartu ja Saare-Lääne piiskopid olid maahärrad: neil oli oma riigike. Tallinna piiskopile kuulus vaid mõni mõis. Tartu ja Saare-Lääne piiskopid allusid Riia peapiiskopile, Tallinna piiskop aga Lundi peapiiskopile. Piiskoppide, nagu üldse katoliku vaimulike suhtes, kehtis tsölibaat. Seega said nad võimule ainult oma ametiajaks. Piiskoppe valis toomkapiitel: 12 kanoonikust ehk toomhärrast koosnev kogu. Oma piiskopkonna valitsemisel pidi piiskop arvestama toomkapiitliga [Piirimäe 1998,36-37].

1237-1309 oli Liivimaal 21 piiskoppi, neist 12 päritolumaa on kindlaks tehtud: 2 Liivimaalt, 4 Elbest ida poolt asuvate aladelt, 1 Alam-Saksimaalt, 1 Vestfaalist, 2 Reinimaalt, 1 Böömimaalt ja 1 Taanist. Kindlaks on tehtud ka kümne piiskopi sotsiaalne päritolu. Üks neist tuli linnakodanikest, 6 alam- ja 3 kõrgeadlist.

1310-1410 pärines 27 piiskopist 4 Liivimaalt, 4 Preisimaalt, 2 ida poolt Elbet, 1 Alam-Saksimaalt, 1 Vestfaalist, 1 Reinimaalt, 1 Lõuna-Saksimaalt. 7 piiskoppi pärines linnakodanikest ja 6 alamaadlist. 1411-1525 oli Liivimaalt 17, Preisimaalt 9, Idaelbemaalt 7, Alamsaksist 3 ja Vestfaalist 3 piiskoppi. 31 piiskoppi pärines linnakodanikest ja 8 alamaadlist. 1526-1562 oli 14 piiskopist 8 Liivimaalt, 1 Idaelbemaalt, 2 Alam-Saksist, 1 Vestfaalist, 1 Reinimaalt ja 1 Taanist. 6 piiskoppi pärines linnakodanikest, 6 alamaadlist ja 2 kõrgeadlist [Militzer 1997,5]. Liivimaalt oli pärit 39,2% piiskoppidest, kelle päritoluala on teada. 59,2% nendest, kelle sotsiaalne päritolu on kindlaks tehtud, tuli linnakodanike, 34,2% alamaadli ja 6,6% kõrgeadli hulgast.

Linnakodaniku ja alamaadliku tõusmine piiskopiks tähendas suurt karjääri. Et 3/5 piiskoppidest oli pärit väljaspoolt Liivimaad, on ilmne muudelt saksa aladelt tulijate eelistamine. Eesti ala piiskoppidest pärinesid Tartu vaimulikud peale Liivimaa Alam-Saksimaalt, Preisist, Alamsaksist, Vestfaalist ja Reinimaalt. Saare-Lääne piiskopid peale Liivimaa Tüüringist, Bremenist ja Preisimaalt. Nad olid peamiselt linnakodanikud ja alamaadlikud [Militzer 1997,57]. Enamik alamatest vaimulikest pärines juba 14. sajandist peale Liivimaalt: 1310-1410 248 toomhärrast pooled, preestreist 80% [Militzer 1997,60-61]. Tartu toomhärradest olid 1224-1558 Liivimaa mehed 72,8% [Lukas 1998,88].

Mõjuvõimsaimaks jõuks Liivimaal oli Ordu: 1202-1237 Mõõgavendade ordu, 1237-1562 Saksa Ordu Liivimaa haru ehk Liivi Ordu. Ordud olid vaimulikud sõjaorganisatsioonid. Mõõgavendade Ordus ja Saksa Ordus kehtisid Templiordu reeglid. Varad olid Ordu kollektiivomand. Orduvennad pidid olema vallalised. Nad sõid koos ja magasid ühiselamutes. Ordus olid rüütelvennad, preestervennad ja poolvennad ehk teenijavennad.

Esimesed moodustasid raskeratsaväe, teised olid tegevad hingehoolduse ja kirjatööga; viimased moodustasid kergeratsaväe, osalt jalaväe, olid käsitöölised või alamametnikud. Ordu eesotsas seisis ordumeister, kelle valis komtuuridest ja foogtidest koosnev kapiitel ja keda abistasid 5-6 käsknikust koosnev nõukogu ja maamarssal [Mühlen 1994,95; Militzer 1997,47-48]. Suur osa orduvendadest olid algul oma päritolult ministeriaalid, nad tulid peamiselt Alam-Saksa aladelt, eriti Soestist, Kasselist ja sealsest ümbrusest. Hiljem oli orduvendadenende seas ka linnakodanikke, eriti Lüübekist [Mühlen 1994,95-96; Militzer 1997,48]. 1237-1309 pärines suurem osa identifitseeritud rüütelvendadest Vestfaalist ja Alam-Saksist, 14.sajandil näiteks Vestfaalist 36%, Reinimaalt 28%. Ordumeistrest oli 5 Reinimaalt, 2 Vestfaalist ja üks kohalik, komtuuridest ja foogtidest oli Vestfaalist 37% [Militzer 1997,49].

Pärast Tannenbergi lahingut Liivimaa Ordu iseseisvus. 1410-1535 oli 60% orduvendi Vestfaalist, 30% Reinimaalt ja ainult 3% Liivimaalt. Ordumeistrid, maamarssalid ja komtuurid pärinesid peamiselt Vestfaalist [Militzer 1997,50-51]. Pärast reformatsiooni, aastail 1526-1562, tuli rüütelvendadest 50% Vestfaalist ja 40% Reinimaalt [Militzer 1997,52]. Rüütelvennad olid peamiselt alamaadlikud, vähem linnakodanikud ja kõrgaadlikud. Mitmed alamaadli päritoluga isikud said koguni ordumeistriks [Militzer 1997,52-54].

Preestervennad pärinesid 13. sajandil Saksamaalt, 14.-15. sajandil peamiselt Liivimaalt ja Preisimaalt. Suur osa neist tuli linnakodanike peredest [Militzer 1997,55]. Preestervennad olid kirjaoskajad (suur osa rüütelvendadest aga mitte). Peale vaimulikutöö andsid nad tihti juriidilist nõu.

Üldiselt tähendas Liivimaale asunud sakslastele ordu teenistusse astumine sotsiaalset tõusu. Kohaliku baltisaksa rahvastiku kujunemise järel, eriti 14.-16. sajandil, kasvas opositsioon Saksamaalt tulnud ordumeeste vastu, kes rikastusid Liivimaa kulul. See seletab ka reformatsiooni kiiret võidukäiku Liivimaal. Aja jooksul hakati orduvenna-kandidaatidelt nõudma aadli päritolu.

Rüütelvendade arv oli väike. Ordusse kuulus neid enne 1236. aastat 120, 1281. aastal 180, 1451. aastal 200, 1471. aastal 270, 1502 aastal 400. [Mühlen 1994,97]. Teenijavendi oli kuni kümme korda rohkem kui orduvendi. Ordu evis Liivimaal umbes 60 kindlust. Tugevamate kindluste hulka kuulus Eesti alal Viljandi, kus 1451. aastal elas 29 rüütelvenda.

15. sajandist peale hakkas ordu kasutama peamiselt Saksamaalt värvatud palgaväge ja sama sajandi teisest poolest hakkas andma aadlikele vasall-lääne.

Vasallid. Baltisaksa aadli kujunemisloos seisukohalt on oluline, kuidas sinne vasallkond tekkis ja tugevnes. Vasall sai teatud ala (lääni) kohta valitsemise, maksukogumise ja kohtupidamise õiguse. Selle eest pidi ta lääni andja (senjööri) sõjaväes teenima. Aja jooksul hakkasid vasallid oma aladel mõisaid asutama. Juba 1224 anti vasallidele Otepää, 1225 Tarvanpää Virumaal. Lääne jagati eelkõige Taani valdustes (Harju- ja Virumaal), aga ka Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondades. Vasallid põlvnesid eelkõige Emsi ja Elbe vahelistelt aladelt - Holsteinist ja Lauenburgist, hiljem tuli neid veel Mecklenburgist ja Pommerist. Vasallideks sai ka linnakodanikke, eeskätt Saksi ja Vestfaali aladelt. Taani võimu all olnud Eesti aladel olid umbes 10% vasallidest taanlased, oli ka eestlasi [Mühlen 1994,114-119].

1282-1284 kujunes Harju-Viru rüütelkond, 1347 tunnistas seda ka uus isand - Ordu. 1397 kujunes rüütelkond Tartu piiskopkonnas ja 15. sajandil Saare-Lääne piiskopkonnas [Mühlen 1994,114-119; Neuschäffer 1997,122].

1397 muutusid läänid Põhja-Eestis päritavaks, mujal umbes 1450.a. paiku. Oluline on märkida, et 13.sajandi lõpust peale hakatakse Eesti alal rajama mõisaid.

Linlased. Nagu juba mainitud, elasid sakslased Liivimaal peamiselt linnades. Eesti alal oli keskajal 9 linna - Tallinn, Tartu, Vana- ja Uus-Pärnu, Viljandi, Narva, Haapsalu, Paide ja Rakvere). Peale nende oli 16.sajandiks tekkinud veel 14 alevit.

Eesti asus keskajal olulisel kaubateel Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel. Sellel teel domineeris 13. sajandi lõpust 16.sajandi keskpaigani Hansa Liit. Viimasesse kuulusid Eesti alal Tallinn, Tartu, Uus-Pärnu ja Viljandi. Hansal oli kaubakontor Novgorodis ja väike kaubakontor Pihkvas. Pärimuse järgi olevat asunud Tallinna kõigepealt (1230) Visby kaupmehed, Tartusse aga tulnud esimesed kaupmehed Riist. Saksa kaupmehi ja käsitöölisi tuli Liivimaale Vestfaalist, Alamsaksist, Reinimaalt, Elbe jõe idapoolsetelt aladelt, peamiselt aga Soesti, Lüübeki, Kölni, Münsteri, Dortmundi ja Hamburgi linnast [Mühlen 1997,67,75; Kaplinski 1980,85-97]. Tallinnas ja Haapsalus oli ka rootsi väikekaupmehi ja käsitöölisi. Kõigis Eesti linnades elas rohkesti eestlasi [Mühlen 1997,67]. Pärast reformatsiooni 1520. aastatel hakkas meile tulema sakslasi peamiselt Saksamaa idapoolsetelt, luterlikelt aladelt [Mühlen 1994,106].

Linnadel oli laialdane omavalitsus (Tallinnas Lüübeki õiguse, teistes linnades Riia õiguse alusel). Linna valitses raad. Raad oli ka kohtuorgan. Tallinna rael oli 15.sajandi keskpaigast aastani 1550 kaks koosseisu. Kummassegi kuulus kaks bürgermeistrit (linnapead) ja 12 raehärrat. Koosseisud valitsesid järgimööda: kumbki ühe aasta, siis läksid ohjad teise koosseisu kätte. Aastast 1474 kuulus rae koosseisu ka sündik - õiguslaseid küsimusi lahendav kõrgem ametnik. 1550-1877 oli Tallinna raes 4 bürgermeistri, 14 raehärrat, sündik ja raesekretär, Tartus raes 4 bürgermeistrit ja 10 raehärrat, väikelinnas oli raelikkeid vähem. Raehärra amet oli eluaegne. Peale sündiku ja sekretäri kuulusid rae koosseisu üldreeglina vaid kaupmehed.

Linnakodanikul pidi olema oma eluase (kolle) ja vastav elatusala (käsitöö, kauplemine), soovitatav oli maavaldus linnas; ta pidi maksma makse, üldreeglina olema abielus või lesk. Linnakodanikul oli õigus omada linnas maad, pidada kohast ametit, pruulida müügiks õlut, kasutada tollivabadust, linnamaad väljaspool linna loomade karjatamiseks, heinateoks, puude varumiseks jne, alluda ainult linnakohtule.

Kaupmehed ja käsitöölised olid koondunud privileeeritud tsunftidesse ja gildidesse. Rae otsuseid mõjutasid peamiselt kaupmeeste gildid. Suurkaupmehed olid lähedased aadlile.

14.sajandi keskpaigast muutus üksikisiku sotsiaalne tõus peaaegu võimatuks. Kõik hoidsid kinni oma privileegidest ja püüdsid alamkihtide esindajate karjääri takistada. Aastast 1395 ei võetud Suurgildi, aastast 1508 Kanuti gildi eestlasi [Mühlen 1997,96-97].

Linnarahvastiku suuruseks on meie alal 16. sajandi keskpaiku arvestatud 20 000 inimest [Palli 1996,31]. Säilinud andmed, annavad pildi Tallinna rahvastiku etnilise ja sotsiaalse koostise kohta.

1374 asus Tallinnas umbes 5000 elanikku [Kaplinski 1980,39-40]. 1538. aasta maksunimistu (Schossliste) järgi oli Tallinna all-linnas 5000 inimest, koos Toompea ja eeslinnadega kokku 6700. Umbes 1000 neist kuulus ülemkihti (raeliikmed, suurkaupmehed, vaimulikud, aadlikud), 1300 keskkihti (käsitöölised) ja üle 4000 alamkihti (töömehed, juhutöölised, teenrid, teenijatüdrukud, sulased, marginaalkihi liikmed). Inimeste jagunemine kihtidesse sõltus paljuski nende etnilisest kuuluvusest. Umbes pool Tallinna elanikest olid eestlased, üle kolmandiku sakslased, 15% olid muud - peamiselt rootslased ja soomlased. Sakslastest kuulus ülemkihti 55%, keskkihti 41%, alamkihti 4%, rootslastest-soomlastest keskkihti 26%, alamkihti 74%, eestlastest kuulus keskkihti 8%, alamkihti 92%.

Ülemkiht koosnes täielikult sakslastest. Keskkiht moodustus sakslastest (59%), rootslastest (25%) ja eestlastest (18%). Alamkihis oli eestlasi 73%, rootslasi-soomlasi 25% ja sakslasi 2% [Johansen, Mühlen 1973,91-93,117-125]. Muude linnade etnilise koostise kohta nii häid andmeid pole. Arvatakse, et Pärnus oli sakslasi kuni 2/3 elanikkonnast, Narvas aga ainult 20% - seal elas peale eestlaste veel venelasi ja vadjalasi [Mühlen 1994,106].

Oletatavasti olid umbes pooled Eesti ala linlastest sakslased. Maal oli nende osakaal umbes 1-2%. Eesti ala rahvastikust võis seega keskaja lõpul (tinglikult aastal 1550) olla sakslasi 4-5% [Palli 1996,34].

2. LIIVI SÕJAST PÕHJASÕJANI

Liivi sõda (1558-1583) ja Poola-Rootsi sõda (1600-1629) tõid Eesti alal kaasa suuri purustusi ja kaotusi. Sõjategevusele kaasnesid epideemiad ja näljahädad (eriti raske näljahäda oli 1601-1603). Suur osa väikelinnu oli varemeis, ka Tartu ja Narva elanikkond kandis suuri kaotusi. Võimalik, et sakslaste kaotused olid eestlaste omadest koguni suuremad.

Teatavasti varisesid Vana-Liivimaa riigikesed juba Liivi sõja algaastail kokku. Pärast Liivi sõda jagunes Eesti ala Rootsi (Põhja-Eesti, Eestimaa hertsogkond), Poola (Liivimaa põhjaosa, Lõuna-Eesti mandrialal) ja Taani (Saaremaa) vahel. Poola-Rootsi sõja järel jäi Liivimaa Rootsile ja 1645 liideti Rootsi valdustega ka Saaremaa.

Ülemvõim meie alal läks seega lähemal või kaugemal asuvatele riikidele, keda esindasid kubernerid ja kindralkubernerid. Siiski jäi küllaltki suur osa kohalikele võimuorganitele - rüütelkondadele ja linnaraadidele. Üleminek uute isandate võimu alla ja pikale veninud sõjategevus tõid kaasa suuri muutusi maavalduse jagunemises. Endised ordule ja piiskoppidele kuulunud maavaldused, väljasurnud aadlisugukondade ja uute võimude vastu võidelnud mõisnike maad läksid vastsetele isandatele. Nõnda said Rootsi ja Poola võimud enda kätte suuri maa-alasid. Poola võimud jagasid osa sellest oma aadlikele. Ka kõrgematele kohtadele kohapeal määrati eeskätt poolakaid. Kui aga Liivimaa läks Rootsi võimu alla, konfiskeeriti Poola riigile, poola aadlikele ja poolameelsetele mõisnikele kuulunud maad. Aegamööda läksid Rootsi kroonule kuulunud maad suurelt jaolt rootsi aadlike ja kohalike mõisnike kätte.

Sõdade järel vajas hansakaubandus minevikku. Venemaa hakkas oma kaupu välja vedama suuurelt osalt Arhangelski kaudu. Eesti alal oli ainult Narva mõnevõrra Vene kaupade vahendajaks. Muude Eesti linnade kaubandus toetus peamiselt kohalikule tagamaale. Eesti ala muutus teravilja väljaveo maaks. Talupojad pärisorjastati, mõisnikud said kodukari õiguse (see protsess algas juba keskajal).

Rüütelkonnad. Juba 1584 kinnitasid Rootsi võimud Eestimaa rüütelkonna privileegid. Tähtsaimaks organiks sai maapäev (kõigi mõisnike üldkoosolek), kus valiti maapäeva ametimehed (rüütelkonna peamees, maanõunikud), kes ajasid asju maapäeva istungite vaheajal ja esindasid rüütelkonda.

Liivimaal kujunes aadli omavalitsus välja järk-järgult. 1634 hakati valima maamarssaleid (vastasid Eestimaa rüütelkonna peameestele), 1643-1648 loodi maanõunike kolleegium ja aastaks 1647 maapäevade pidamise kord.

Reduktsioon. Raske rahandusolukord sundis Rootsi kuningat Karl XI minema reduktsiooni (läänimõisate riigile tagasivõtmise) teele. Seda asuti teostama ka Baltimail. 1681 esitati Liivimaa maapäevale Rootsi valitsuse reduktsiooni teostamise kava. Vaatamata Liivimaa aadli vastuseisule viisid Rootsi võimud reduktsiooni meie alal läbi. Liivimaal läks riigile tagasi 85%, Eestimaal kuni 50% ja Saaremaal 25% mõisatest. Liivimaal piiras valitsus tunduvalt aadli omavalitsuse õigusi (1694 kaotati maanõunike kolleegium). Suurem osa redutseeritud mõisatest anti rendile kohalikele aadlikele. Rendimõisates fikseeriti talupoegade koormised vakuraamatutesse ja 1694 kehtestati neis mõisates talupoegade kaitse määrused.

Rahvastik. Sõdade ajal vähenes järsult Eesti ala rahvaarv (1550 umbes 250000 - 300000 inimest, 1630 120000 - 140000), seejärel aga tõusis kiiresti ja jõudis 1695 350000 - 400000-ni [Palli 1996,56-57]. Üks rahvaarvu kiire kasvu põhjus oli, eriti 1630-1650, sisseränne. Sakslasi rändas Eesti alale 16. sajandi lõpukümnenditel ja 17. sajandil peamiselt Saksamaa luterlikest piirkondadest - Saksimaalt, Tüüringist, Lausitzist, Brandenburgist, Sileesias ja Preisimaalt [Mühlen 1992,27].

Linnarahvastik. 17. sajandi lõpus oli Eesti alal kümme linna. Kuressaare sai linnaõigused 1563, Valga 1584. Vana- ja Uus-Pärnu olid aga sulanud üheks Pärnu linnaks. 1695 elas Eesti ala linnades kokku umbes 20000 inimest. Rahvastiku etnilise koostise kohta on meil parimad andmed Tallinnast. 1688.aasta munsterrolli (elanike nimistu) andmeil asus Tallinna all-linnas 10000 inimest, koos Toompea rahvaga elas Tallinnas 12000 elanikku. Sakslasi oli 45-50%, eestlasi 40%, muid, peamiselt rootslasi ja soomlasi, 10-15%. Kuni 18% Tallinna elanikest kuulus kõrgkihti, 20% keskkihti. Sakslased kuulusid peamiselt kõrg- ja keskkihti [Mühlen 1992,18-36].

Teiste linnade elanike kohta nii häid andmeid pole. Võib arvata, et pooled linnaelanikest Eesti alal - seega 10000 inimest - olid sakslased, maal võis sakslasi olla 4000 - 6000.

Haridus. Rootsi ajal elas meie ala hariduselu üle suure tõusu. Asutati gümnaasiumid, 1632 avas ukse Tartu ülikool, kus õppekeeleks oli ladina keel. 1632 - 1656 töötas Tartu ülikoolis 27 professorit, neist 18 sakslast. 1690 - 1710 oli 21 professorist vaid 4 sakslast. Ka suurem osa üliõpilastest tuli ülikooli Rootsist ja Soomest. Eesti- ja Liivimaalt astus ülikooli aastas 13-14 üliõpilast, umbes sama palju läks neid Saksamaale. Endiselt saabus

meie alale enamik intelligentsist Saksamaalt ja baltisakslased tundsid jätkuvalt oma tugevat sidet Saksa protestantlike aladega [Mühlen 1994b,208-210; 1997,92].

3. VENE KEISRIRIIGI KOOSSEISUS

Põhjasõja ajal - 1710 -läks Eesti ala Vene Impeeriumi koosseisu. See üleminek kinnitati Uusikaupunki rahulepinguga 1721. Põhjasõda oli kohalikule rahvastikule tõeline katastroof. Suurem osa maast oli laastatud, väikelinnad ja Tartu varemeis. Rahvast hukkus nii sõjategevuse käigus kui ka nälja ja taudide tagajärjel. Eriti laastav oli katkuepideemia 1710-1711. 1712 oli rahvastikust järel vaid 170000 inimest (1695 - 400000). Veelgi hullem kui maal oli olukord linnades: Tallinnas vires vaid 2000 elanikku, kõigis Eesti linnades kokku 5000 [Palli 1997,27,132].

Balti erikord. Kohalikule aadlile ja linna kõrgkihtidele oli üleminek Vene võimu alla kasulik. Kapitulatsioonilepetes lubasid Vene võimud taastada ja säilitada kõik valitseva saksa eliidi privileegid. Eesti- ja Liivimaal säilitati autonoomia, tegelikult see laieneski. Rüütelkond sai omavalitsuse, linnad - rae võimu, saksa keel jäi asjaajamiskeeleks ja koolides (välja arvatud talurahvakoolides) õppekeeleks. Säilis luteri usk. Redutseeritud mõisad tagastati (restitutsioon).

18. sajandil kujunes lõplikult välja aadli omavalitsus. Rüütlimõisad võisid kuuluda ainult aadlikele. Põlised aadlisugukonnad kanti Liivimaal aastani 1747, Eestimaal aastani 1756 eri nimekirja - aadlimatriklisse. Eestimaalt võeti sinna 155, Liivimaalt 168 perekonda.

Aadliparlament - maapäev - käis koos üks kord iga 3 aasta järel. Eestimaal osalesid selles kõik matriklisse kantud mõisaomanikud, kel oli maapäeval hääleõigus. Maapäeval võeti seisukoht seaduseelnõude, maksude, teede ehitamise ja korrashoiu, kooli- ja tervishoiuküsimustes, valiti kohtunikke ja politseiametnikke. Maapäevade vaheajal tegutses maanõunike kolleegium, mis koosnes 12 maanõunikust. Kolleegium oli samal ajal ka Ülemmaakohtuks. Kolleegium täiendas end ise.

Rüütelkonna eesotsas seisis rüütelkonna peamees, kes valiti maapäeval kolmeks aastaks. Üheks tema ülesandeks oli esindada rüütelkonda Vene keisri ees. Peale selle tegutses veel esindus (rüütelkonna komitee): 12 maanõunikku ja 12 maakondade esindajat. Liivimaa maapäevast võtsid osa ka matriklisse mitte kantud aadlikud ja Riia linn (2 esindajat, 1 hääle). Eestimaa rüütelkonna peamehele vastas Liivimaal maamarssal, esindusele - aadlikonvent. Saaremaal oli maanõunike kolleegiumil 4-6 liiget. Nii moodustasid Läänemere ehk Balti kubermangud (Eestimaa, Liivimaa ja aastast 1795 ka Kuramaa) nagu omapärased autonoomsed aadlivabariigid Vene Impeeriumi koosseisus. Kuid need olid kitsalt seisuslikud ja rahvastiku suur enamus (üle 90%) vires õigusteta kitsa saksa aadlist ja linnade ülemkihist koosneva kliki võimu all. Viimane sõltus aga Vene keisri armust ja keskviimude vahelesegamise oht kohalikesse asjadesse rippus pidevalt siinsete võimukandjate pea kohal. Vene valitsust Läänemere kubermangudes esindasid kubernerid oma ametnikega, kuid harilikult tegutsesid nad kooskõlas kohalike võimudega.

Rahvastik. Nagu juba märgitud, oli Eesti ala 1712 laastatud ja ainult 40% 1685 aastal meie maal elanud rahvaarvust järel, neist linlasi vaid 1/4. Vähehaaval hakkas linnade

elanikkond kasvama. Suurt osa selles etendas sisseränd Saksamaa luterlikelt aladelt (Mecklenburgist, Pommerist, Tüüringist, Ida-Preisimaalt, Sileesiast, Saksimaalt [Pistohlkors 1994,278].

Tagasi lubati tulla ka Tartust ja Narvast Venemaale viidud saksa soost elanikel. 1774 oli Tartus juba 3000 elanikku, 1790 - 3600, neist 1630 sakslast, 1625 eestlast, 337 venelast, 9 rootslast ja 2 poolakat [Pistohlkors 1994,279].

1782 oli Tallinnas 10653 elanikku, Tartus 3421, Narvas umbes 3000, Pärnus 1954. Kokku elas Eesti linnades 1782 aastal 23521 elanikku.

1715 hakati rajama Paldiski linna. 1784 asutati Võru linn. 1791 elas seal juba 474 inimest [Pullat 1992,17].

Tallinna kodanikuraamatute andmeil võeti 1701-1799 linna kodanikeks 1532 isikut, neist Eesti alalt 49,1%, Saksamaalt 34,2%, Venemaalt 2,7%, Soomest 0,8% [Pullat 1992,69]. Pärnus sai 1701-1799 kodanikuks 801 inimest. Neist pärines Saksamaalt 51,8%, Eesti alalt 33,1%, Venemaalt 3,4%, Riiast 2,2%, Rootsist 1,9% [Pullat 1992,191,192]. Tartus tuli 1719-1797 juurde 889 linnakodanikku, neist 26,5% Saksamaalt [Tering 1998,54-55].

Tallinna rahvastiku etnilise koostise kohta 1754-1772 on esitatud järgmisi arve: sakslasi 40%, eestlasi 34-37%, rootslasi ja soomlasi 9,5-12,5%, venelasi 5% [Pullat 1992,84]. Lõuna-Eesti linnades oli sakslasi 56%, eestlasi 37%, venelasi 7%. Sakslaste osakaal meie linnades oli seega 18. sajandil mõnevõrra tõusnud. Nende arv Eesti alal võis 1782. aastal olla umbes 15000, so 4% Eesti kogurahvastikust [Palli 1997,39]. Rahvaarv Eesti alal kasvas 1782 485000-ni [Vahtre 1973,236].

Majandus ja reformid. 18. sajand oli eelkõige toibumisaeg Põhjasõja ja katkupeideemia tagajärgedest. Sajandi viimasel kolmandikul saavutati märgatavat majanduslikku edu. Mõisamajandus hakkas üle minema piirituse tootmisele ja nuumhärjade pidamisele. Neid müüdi Vene kroonule ja Peterburi turul. Linnad jäid väikesteks ja teenindasid vaid kohalikku tagamaad.

Muutusi kohalikkude ellu tõi Katariina II kehtestatud asehalduskord. Eesti alal moodustati kolm uut maakonda - Viljandi, Võru ja Paldiski. Esimesed kaks jäid püsima, kolmas kaotati. Kubermanguvalitsuse juurde loodi kroonupalat riigi rahaasjade jaoks ja kohtupalat ülemkohtuna. Seati sisse uus linnavalitsemise kord. 1783 hakati riigimaksuna nõudma pearaha. Aadli seisukohalt oli tähtis, et 1783 muudeti endised läänimõisad eramõisateks.

1796 kaotas uus keiser Paul I suure osa asehalduskorra reformidest. 1797 seati Baltimail sisse nekrutite andmise kohustus.

18. sajandi lõpus ja 19. sajandil oli Baltimaade areng küllalt vastuoluline. Pärisorjuslik kord saavutas kõrgpunkti 18. sajandi teisel poolel. Siis hakati keskvalitsuse survele vastu võtma seadusi ja määrusi talupoegade kaitseks. Oma mõju avaldas ka Prantsuse revolutsioon.

Algas baltisaksa intellektuaalide võitlus pärisorjuse vastu. Eriti paistsid selles silma Torma pastor J.G. Eisen, Laiuse pastor J.H. Jannau ja Läti alalt pärinev Garlieb Merkel. 1816 vabastati talupojad Eestimaal ja 1819 Liivimaal pärisorjusest. Vabastamine oli suurelt

osalt formaalne: talupojad ei saanud maad, neil polnud ka õigust elama asuda linnadesse või teise kubermangu. Taluperemehed pidid maad rentima mõisnikelt ja tasuma selle eest teotöö ja andamitega. Rahvasuus hakati ajavahemikku 1816/19 - 1849/65 kutsuma teoorjuse ajaks.

Majanduslike vajaduste, talupoegade rahulolematuse (vastuhakud, väljarändamise algus, õigeusku üleminek 1840. aastail) ja osalt ka keskvalitsuse survele said vabameelsemad mõisnikud tuge ulatuslikumate reformide teostamisel. Uued talurahvaseadused (1849 ja 1860 Liivimaal, 1856 Eestimaal, 1865 Saaremaal) võimaldasid talusid päriseks osta, 1868 pidi üle mindama raharendile. 1863 said talupojad liikumisvabaduse, 1865 kaotati mõisnike kodukari, 1866 vabanesid vallakogukonnad mõisnike eestkostest.

Muutusi toimus ka linnade elus. 1818 lubati Liivimaal, 1822 Tallinnas käsitöölistel töötada ka väljapool tsunfti. 19. sajandi keskpaigast hakkas kiiresti edenema tööstus. Sellele aitas kaasa raudteede rajamine (1870 Paldiski-Tallinn-Peterburi, 1876 Tapa-Tartu, Riia-Valga-Tartu liin). Linnad kasvasid kiiresti ja sinna asus üha enam talupoegi. Talupoegi rändas suurel arvul ka Venemaale.

Mitteaadlikud said 1866 Liivimaal, 1869 Eestimaal õiguse osta maid ja mõisaid. Seniste teoliste asemel hakati pidama moonakaid ja kandimehi. Piirituse ja nuumhärjade kõrval pöörati üha suuremat tähelepanu piimakarjandusele. Tähtsaks põlluviljaks sai kartul.

Kuigi reformid piirasid mõnevõrra rüütelkondade võimu talupoegade üle, jäid seisuslik kord ja aadli omavalitsus Läänemere kubermangudes püsima.

Literaadid. 18. sajandil hakkas meie alal kujunema uus ühiskonnakiht - literaadid. Literaadid olid kõrgharidusega haritlased, kes ei kuulunud rüütelkonda: pastoriid, juristid, arstid, gümnaasiumiõpetajad, koduõpetajad, kõrgkoolide õppejõud, kunstnikud, apteekrid, arhitektid, insenerid jt [Lenz 1997, 139]. Haritlasi leidis meie aladel varemgi, kuid neid oli vähe ja nad ei olnud kujunenud omaette kihiks. Haritlased olid ülekaalukalt sakslased. Põhjasõja ajal hukkusid nad Eesti aladel peaaegu kõik. Seejärel hakkas neid juurde tulema Saksa luterlikelt aladelt (Saksimaalt, Tüüringist, Pommerist, Mecklenburgist, Ida-Preisimaalt). Oma hariduse oli enamik neist saanud Jena, Halle, Leipzigi, Wittenbergi, Göttingeni või Königsbergi ülikoolis [Lenz 1997, 146]. 1711-1800 õppis umbes 3000 Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt pärit üliõpilast välismaal, üldreeglina Saksamaal, neist 840 Eesti alalt [Tering 1996, 126, 154].

Haritlaste prestiiž oli kõrge, nende palgad olid head. Keskaadlist pärinevad preilid abiellusid nendega meeleldi [Lenz 1997, 147-149]. Asehalduskorra ajal võisid literaadid saada aukodanikuks [Lenz 1997, 152].

Ehkki baltisaksa haritlastel olid teatud privileegid (neid nimetati siin *der Literatenstand*), olid nad suuremal või vähemal määral seisusliku korra vastu. 18. sajandil valitses nende hulgas valgustusaja vaim, hiljem avaldas tugevat mõju saksa romantism. Haritlaste eestvedamisel asutati klubisid (Tallinnas 1781, Tartus 1791 Bürgermusse), seltse ja lugemisringe [Jürjo 1990, 1991, 1996, 1997].

Lõplikult kujunesid literaadid omaette kihiks 19. sajandil. Sellele aitas kaasa nii kasvav vajadus haritlaste järele kui ka Tartu ülikooli taasavamine 1802. Õppekeeleks sai saksa keel. Esimesed õppejõud ülikooli tulid peaaegu eranditult Saksamaalt. Tartu ülikoolis oli kohalikel õppida tunduvalt odavam ja lihtsam kui Saksa ülikoolides [Lenz 1997, 156].

Nüüd hakkas literaatide kiht täiendust saama Tartu ülikooli lõpetajatest. 1861 avati Riias saksa õppekeelega Polütehnikum.

1802-1890 pärines 71% Tartu ülikooli üliõpilastest Balti provintsidest [Tamul 1998,89]. Saksakeelne kõrgharidus suurendas omakorda saksa keele ja sakslaste mõju Läänemere kubermangudes.

1832. aastast hakati literaate taas aukodanike hulka arvama [Lenz 1997,162]. 1852 pärines 257 Tartu ülikooli tudengitest põlisaadlist, 150 literaatidest, 248 linnakodanikest ja 4 talupoegadest. 70% üliõpilastest tuli Läänemere kubermangudest [Lenz 1997,163]. 1855 said juba 1820. aastaist tegutsenud üliõpilaskorporatsioonid ametliku tegevusloa. Tartu tudengite suhted linna käsitöösellidega muutusid pingeliseks ja löömingud nende vahel sagedaseks [Lenz 1997,168-169]. 19. sajandi keskpaik oli saksa soost literaatide õitseajaks [Lenz 1997,162-163].

Uus tegur, mis üha enam hakkas häirima balti aadli võimu, oli 1860-ndaist aastaist peale tugevnev eesti rahvuslik liikumine. Algul pidasid saksa literaadid seda mööduvaks "rahvuslikuks peapöörituseks" [Lenz 1997,168].

Venestamine. Kerkis veel üks oht -tsaarivõimude tsentraliseerimispoliitika. 1877 laiendati Baltimaile uus Venemaal 1870. aastast kehtiv linnaseadus. Selle järgi valisid maksumaksjad, kes olid jaotatud maksude suuruse järgi kolme rühma, linnavolikogu. Linnavalitsus koosnes linnapeast, sekretärist ja neljast lihtliikmest. Talinna linnavolikogusse pääsesid juba esimestel valimistel sakslaste kõrval ka eesti-vene rühma esindajad.

Vene keskvõimude püüded vähendada kohaliku omavalitsuse võimu Läänemere kubermangudes algasid juba 18. sajandil. Asehalduskord oli üks samme selles suunas, kuid see jäi vaid lühiajaliseks katseks. 19. sajandi kolmel esimesel veerandil tegid tsaarivõimud korduvalt katseid vene keele ja seaduste laiendamiseks Baltimaadele. Need jäidki katseteks.

Koos talurahvareformidega ja taluperemeeste kihi tekkimisega kerkis küsimus - mis saab eestlastest ja lätlastest tulevikus. Lätlaste seas hakkas juba 1850. aastaist, eestlaste seas 1860. aastaist pead tõstma rahvuslik liikumine. 9.märtsil 1864 pidas Liivimaa kindralsuperintendent F.Walter maapäeva avamisjutluse, milles toonitas vajadust tõmmata kohalikud pärisrahvad kindlalt saksa kultuurisfääri. Vene ajalehetoimetaja M. Katkov reageeris sellele artikliga "Moskovskoje Vedomostis", milles luges F. Walteri mõtteid üleskutseks saksastamisele. Algas vene natsionalistliku ajakirjanduse laialdane kampaania baltisaksluse oletatava separatismi vastu, mille taustaks olid Preisimaa edusammud Saksamaa ühendamisel. Baltisaksa ajakirjandus vastas sellele omakorda. 1868 ilmus J. Samarini teos "Okrainõ Rossii" (Venemaa ääremaad). Selles väideti, toetudes Samarini lätlastest kaastööliste, et läti keel olevat slaavi keel ja et lätlased soovivat sulada venelaste hulka. Seda segavat luteri usk ja saksastamispoliitika. Samarini süüdistas Vene valitsust passiivsuses Balti provintside venestamisel. Samarini vastu astus välja eelkõige Tartu ülikooli ajaloo professor C. Schirren. Oma 1869 Saksamaal välja antud broshüüris "Livländische Antwort" (Liivimaa vastus) väitis Schirren, et 1710. aasta kapitulatsioonid olevat rahvusvahelised lepingud ja nendes antud lubadustest peab Vene valitsus kinni pidama. Kapitulatsioonides aga tagati Läänemere kubermangude omavalitsus ja saksa keele domineerimine. Järgnes äge poleemika mõlemalt poolt, mõned baltisaksa

kirjamehed emigreerusid Saksamaale (W.v. Bock, J. Eckardt), et õhutada saksa üldsust ja Saksamaa valitsust kaitsma Balti eripära.

1870-1871 võitis Preisimaa sõja Prantsusmaa vastu ja Saksa riigid ühinesid Saksa Keisririigiks. Neid sündmusi tervitasid baltisakslased suure vaimustusega. Saksa riik hakkas kiiresti arenema ja tema sõjaline võimsus kasvama. Järk-järgult muutus Saksamaa poliitika Venemaa suhtes ebasõbralikumaks. Venemaal hakati kartma Saksamaa kasvavat võimsust. Kohalike sakslaste sümpaatiad Saksamaa suhtes tundusid kahtlasena. Seetõttu võitis Baltimaade tsentraliseerimise ja venestamise poliitika Vene valitsusringkondades ikka enam poolehoidu; peeti vajalikuks takistada kohalike rahvaste võimalikku saksastamist. Eesti ja läti laienev rahvuslik liikumine võis endale selles olukorras omakeelses ajakirjanduses lubada teatud vabadusi baltisakslaste eesõiguste kritiseerimisel omakeelses ajakirjanduses, asutati rahvuslikke organisatsioone. Samas arvati valitsusringkondades, et kohalikud rahvad pole võimelised välja arendama oma kultuuri ja kui nad ei saksastu, siis nad venestuvad aegamööda.

1881 sai Vene keisriks Aleksander III (1881-1894). Aleksander III oli esimene Vene keiser, kes jättis 1710. aasta kapitulatsioonid kinnitamata. Algasid 1880.-1890. aastate venestamisreformid [Haltzel 1981,111-204; Thaden 1981,15-108]. Läänemere kubermangude asjaajamiskeeleks ja õppekeeleks koolides sai vene keel. 1888 teostati politseireform, mis võttis aadlilt politseivõimu valdades. 1889 toimus talurahvaasutuste reform. Kohalikud sakslased ja nende omavalitsusorganid püüdsid kõigiti pidurdada venestusreforme, kuid Aleksander III surmani polnud sel erilist edu. Kõige rohkem kannatasid venestusreformide tõttu(eriti Tartu ülikooli venestamise tõttu) literaadid. Saksakeelseks jäi vaid usuteaduskond, muutus põhjalikult õppejõudude ja üliõpilaskonna koosseis [Lenz 1997,175].

Poliitika 20. sajandil. 1894 sai troonile Nikolai II ja venestussurve nõrgenes, ehkki senised reformid jäid kehtima. Vene-eesti blokk saavutas 1902 Rakvere, 1904 Tallinna, 1906 Võru, 1914 Pärnu linnavolikogu valimistel võidu sakslaste üle. See oli oluline löök baltisakslaste võimule meie alal.

1905-1906. aasta revolutsioon pöördus Eesti alal eelkõige mõisnike vastu. Selle käigus põletati maha 120 mõisat, tapeti üks mõisnik. Karistussalgad surusid ülestõusu veriselt maha. Selles aitasid karistussalklasi agaralt kohalikud mõisnikud. Eestis hukati või sai surma umbes 1300 inimest [Karjahärm 1998,103,117].

Revolutsioon sundis tsaarivalitsust tegema järelandmisi. Anti mõningaid poliitilisi vabadusi: asutada erakondi, valida piiratud võimuga Riigiduum. Erakoolides lubati õppekeelena kasutada kohalikke keeli (seega ka eesti, läti ja saksa keelt). Seda mööndust järgides avati meie alal taas saksakeelsed alg- ja keskkoolid (sh ka Toomkool). Tartu ülikool jäi aga venekeelseks.

1914 puhkes Esimene maailmasõda. Venemaa oli esimene riik, kellele Saksamaa sõja kuulutas. Sõda seadis kohalikud baltisakslased väga keerulisse olukorda: ühelt poolt olid nad Vene alamad, kes olid alati rõhutanud oma truudust Vene keisritele, teiselt poolt kaldus nende sümpaatiia Saksamaa poole. Vene valitsus sulges saksakeelsed ajalehed ja ajakirjad, pani kinni saksakeelsed koolid ja keelas avalikes kohtades saksa keele kasutamise.

1915 vallutasid Saksa väed Kuramaa ja jõudsid Riia alla. Saksamaal elavad baltisakslased hakkasid taotlema Läänemere kubermangude liitmist Saksamaaga [Lenz 1997,180].

Veebruaris (uue kalendri järgi märtsis) 1917 kukutati Venemaal isevalitsus, võimule sai ajutine valitsus ja Venemaa kuulutati vabariigiks. Eestlastele tähendas suurt edusammu Eesti ala ühendamine üheks kubermanguks (30.märtsil/12.aprillil 1917) ja eestlase nimetamine kubermangukomissariiks.

Rahvastik. 19.sajandil leidis Eesti alal aset kaks üldist rahvaloendust. 1881 oli Eesti alal 48000 sakslast (ilma Valgata 47000), mis moodustas 5,4% rahvastikust. Sakslased olid Eesti alal suurim vähemusrahvus. Neile järgnesid venelased (32000, 3,6%). Eestlased moodustasid 89,2% rahvastikust.

1897 oli olukord juba muutunud. Sakslasi oli 34500 (ilma Valgata 33300) - 3,5%, venelasi 39400 (ilma Valgata 38800) ehk 4,0%. Eestlaste osakaal oli kasvanud 90,6%-ni. Seega võib nentida nii sakslaste osakaalu kui ka nende arvukuse olulist kahanemist, nad pidid taanduma teisele kohale vähemusrahvuste seas. Sakslaste arvukuse ja osakaalu kahanemise peapõhjuseks oli ilmselt venestamine. See mõjus mitmeti. Venestamine tõi kaasa vene ametnike juurdevoolu ja sakslastest ametnike arvu kahanemise. Teiseks vähenes sakslaste ränne Saksamaalt Baltimaile ja vastupidi - suurenes sakslaste ränne Läänemere kubermangudest Saksamaale. Saksamaale läksid õppima noormehed, kellele venekeelne haridus oli vastukarva. Kuid nii mõnedki neist jäidki Saksamaale ja abiellusid seal. Nii tekkis meie alal suur saksa soost naiste ülekaal. See mõjus negatiivselt sakslaste iibele.

Suure tähtsusega olid muutused, mis toimusid linnade rahvastikus ja majandusel. Sakslased olid meie alal enamikus linnainimesed. Seejuures püsisid selle sajandi alguseni nende käes nii linnade omavalitsus kui ka linnade majanduse võtmepositsioonid. See aga põhjustas, eriti kui arvestada, et saksa keel oli linnades ametlik keel ja koolides õppekeel, linnarahvastiku järk-järgulise saksastumiseni. Saksastusid siia pikemat aega elama jäänud võõramaalased (rootslased, taanlased, hollandlased jt). Venelaste saksastumist takistas erinev usk. Saksastusid ka linna-eestlased, eriti need, kel oli õnnestunud saada "haljamale oksale" (nn kadakasaksad). Nii pidas 1881.aastal Tallinnas 7% eestlasi oma tavakeeleks saksa keelt, Eestimaa maarahvastikust ainult 0,4%.

Linnarahvastik. Kuid 19. sajandi teisel poolel tekkis linnarahvastiku arenemisel suur muutus. Linnades edenesid kiiresti tööstus ja kaubandus. Liikumisvabaduse saanud talupoegi asus linna massiliselt ja seega muutus tunduvalt linnarahva etniline struktuur. Venestamispoliitika nõrgendas märgatavalt saksa keele positsioone vene keele kasuks. Teisest küljest tõstis eesti rahvuslik liikumine eestlaste iseteadvust. Eestikeelse ajakirjanduse tormiline areng ja eesti keeles trükitud raamatute arvu kiire kasv tugevdas eesti keele positsioone ja vähendas üleminekut saksa keelele. Kui eesti haritlased suhtlesid enne omavahel ja kodudes saksa keeles, siis 19. sajandi lõpul mindi üle eesti keelele.

Kõik see tõi kaasa sakslaste osakaalu vähenemise linnades. 1881 elas Eesti ala linnades 34400 (ilma Valgata 33400) sakslast, mis moodustas 29,1% linnarahvastikust. 1897 oli sakslasi jäänud linnadesse 25300 (24200) ehk 15,9% linnade elanikkonnast. Eestlaste osakaal kasvas samal ajal 54,9%-lt 63,3%-ni. Sakslaste osakaalu vähenemine linnades jätkus ka 20. sajandil. 1913 oli sakslasi Eesti ala linnades koos Valga ja Narvaga 28400, 11,2% .

Baltisakslased Venemaal. Baltimaadelt oli 18. ja 19. sajandi vältel asunud küllalt arvukalt sakslasi ümber Venemaale. Nii mõnigi kord tuli sakslasi Saksamaalt Läänemere kubermangudesse, et hiljem jätkata oma elu Venemaal, eriti Peterburis. Sakslased, eelkõige baltisakslased, olid Venemaal vägagi kõrgetel kohtadel. 6300 täiskasvanud aadlisoost mehest Eesti- ja Saaremaal oli 3600 olnud Venemaal ametis, neist 900 kõrgetel kohtadel, 600 oli abiellunud vene naistega [Neuschäffer 1997,129]. 1881 oli Eesti alal 47000 sakslast, Läti alal 134000, 1897 vastavalt 33400 ja 120200. Samal ajal elas Peterburis umbes 50000 sakslast [Schlau 1997,24]. 1914 oli Baltimail 20000 Saksamaa kodanikku [Schlau 1997,20].

Sakslased haritlastena. Sakslased olid Eesti ala suurematest rahvustest (eestlased, sakslased, venelased) kõige haritumad. 1881. aasta rahvaloenduse andmeil oskasid peaaegu kõik täiskasvanud sakslased lugeda ja kirjutada. 16576 keskharidusega isikust Eesti alal oli sakslasi 8744 ehk 52,8%; 24% neist olid keskharidusega [Karjahärm, Sirk 1997,152]. 1916 olid Tartu ülikooli üliõpilastest 15,7% sakslased, poeglaste keskkooli õpilasist 1917 aastal 19,5% [Karjahärm, Sirk 1997,153,156]. 1802-1875 moodustasid sakslased 80% Tartu ülikooli õppejõududest, 1901-1917 ainult 16,8% [Karjahärm, Sirk 1997,173].

Enne venestusreforme olid nn. vaimsed alad Eestis peamiselt sakslaste käes. 1881 tegutses Eestimaa administratsioonis, kohtus ja politseis sakslasi 62,5%, 1897 vaid 13,9% [Raun 1995,93]. Tallinna advokaadid olid 1871 eranditult sakslased, 1881 oli sakslastest advokaate 92,3%, 1897 51,2% [Raun 1995,94].

1897 oli sakslaste osakaal Eesti alal administratsioonis, kohtus ja politseis 15,1%, juriidilises erapraksises 47,1%, usukultuste teenistuses 19,4%, õppe- ja kasvatustegevuses 23,2%, teaduses, kunstis ja kirjanduses 55,4%, tervishoius 47,6%, postis, telegraafis ja telefonsides 11,5%. Kokku 23,7% [Karjahärm, Sirk 1997,163].

Tagasilöökidele vaatamata olid sakslased säilitanud 19. sajandi viimasel veerandil suure osa oma positsioonidest linnades. Maal oli üle poole maast saksa mõisnike käes. Niisiis olid enne 1917. aasta revolutsiooni sakslaste valduses meie alal tugevad majanduslikud ja poliitilised hoovad. Nõukogude korra kehtestamine Eestis 1917. aasta novembris tõi kaasa saksa mõisnike mõisate natsionaliseerimise ja ähvardas tõsiselt nende positsioone.

4. EESTI VABARIIGIS

1918. aasta veebruaris okupeerisid Saksa väed kogu Eesti ala. Enne seda väljakuulutatud Eesti Vabariiki okupatsioonivõimud ei tunnistanud. Mõisnikele tagastati nende maa ja vara. Kohalikud sakslased püüdsid kiiruga kokku klopsida Balti hertsogiriiki, mis oleks olnud personaalunioonis Saksamaaga. Mitmete takistuste tõttu jõuti nende kavade teostamisega lõpusirgele alles 1918. aasta novembriks. Kuid siis puhkes Saksamaal Novembrirevolutsioon ja Saksamaa, kaotanud sõja, oli sunnitud kapituleeruma. Eesti Vabariik taastati. Samal ajal hakkasid peale tungima Nõukogude Vene sõjaväed. Saksa väed lahkusid. Järgnenud Vabadussõjas võitlesid Eestis elavad baltisakslased Balti pataljonis Eesti vägede koosseisus Eesti poolel.

Lätis kujunes olukord teistsuguseks. Läti ala, välja arvatud Kuramaa lääneosa, hõivasid Punaarmee läti väeosad. Kuramaa lääneosas läks aga võim sakslaste kätte. Seal püüti Läti riiki muuta baltisakslaste riigiks ja võimaluse korral vallutada Eestigi. See viis nn. Landesveeri sõja puhkemiseni Eesti vägede ja Lätis asuva baltisakslastest koosneva Landesveeri ning Saksa vägedest Lätisse jäänud vabatahtlikest koosneva Rauddiviisi vahel. Landesveeri sõda (5. juuni - 3. juuli 1919) lõppes eestlaste võiduga ja selle tulemusena tuli Lätis võimule demokraatlik valitsus. 1918-1919 põgenes Eesti ja Läti aladelt Saksamaale ligikaudu 40000 sakslast, vaid umbes 10000 neist tuli tagasi [Garleff 1994,492].

Vabadussõda tõi kaasa iseseisva demokraatliku Eesti riigi kindlustumise. Eesti Vabariigis teostati maareform, mille käigus mõisad jagati asunikele. Seega minetas saksa aadel oma majandusliku baasi. Kaotati seisuslik kord (seega ka rüütelkonnad). Riigikogu hakati valima üldistel salajastel valimistel. See tähendas, et sakslased jäid ilma oma senisest privilegeeritud poliitilisest positsioonist ja muutusid harilikuks vähemusrahvuseks demokraatlikus riigis. Samal ajal võimaldas kultuurautonoomia seadus (1925) sakslastele saada alg- ja keskkoolid oma emakeeles ja arendada ning säilitada oma kultuuri.

Kui maareform andis valusa löögi mõisnikele ja nende majanduslikule baasile, siis linnasakslasi see reform suurt ei riivanud. Viimased säilitasid suurel määral oma senised majanduslikud positsioonid ettevõtjatena ja haritlastena (arstid, vaimulikud, insenerid, õpetajad, advokaadid jt) ning mängisid küllaltki olulist osa Eesti Vabariigis [Lenz 1997,180].

Esimene maailmasõda, Eesti Vabadussõda, maareform ja poliitilise ülemvõimu kaotamine avaldasid väga ebasoodsat mõju baltisakslaste demograafilisele olukorrale. 1922. aasta rahvaloenduse andmeil elas Eesti Vabariigis 18319 sakslast (1,7% rahvastikust). Neist asus linnades 13994, alevites 279 ja valdades (maal) 3746. Linnarahvastikust moodustasid sakslased 5,5% [Pullat 1978,135].

1922 elas 76,4% Eesti sakslastest linnades, 1,5% alevites ja maal 20,4%. Narvas oli sakslasi 502, Valgas 182 ja Petserimaal 41. 1934. aasta rahvaloenduse järgi elas Eestis sakslasi 16 346 . Sakslased moodustasid 1,5% Eesti rahvastikust. 12 aasta jooksul oli nende arv vähenenud peaaegu 2000 võrra. Linnades elas 13261, alevites 238 ja maal 2702 sakslast. Linnarahvastikust moodustasid sakslased 4,1% [Pullat 1978,137]. 1934 elas linnades 81,1, alevites 1,5 ja maal 16,5% kõigist sakslastest. Võrreldes 1922. aastaga oli linnasakslaste osakaal veelgi suurenenud.

1922-1934 oli sakslaste arv linnades vähenenud 5,2, alevites 14,7 ja maal 27,9% võrra. Nii kahanes sakslaste arv Eestis pidevalt. Sellele mõjus kaasa nende majanduslike positsioonide nõrgenemine, poliitilise tähtsuse järsk vähenemine ja kadakasakste osakaalu langemine. Kuid ka sakslaste vanuseline ja sooline koostis oli positiivse iibe saavutamiseks väga halb. [Katus, Puur, Sakkeus 1997,235]. See tulenes kaotustest meeste ridades Esimese maailmasõja ja Vabadussõja ajal ja osa saksa noormeeste siirdumisest Saksamaale.

Sakslaste iive Eestis 1920-1939 oli pidevalt negatiivne [Katus, Puur, Sakkeus 1997,233]. Sellele vaatamata oli väikesearvuline saksa vähemusrühm Eesti Vabariigis majanduslikult ja intellektuaalsetel aladel tunduvalt mõjukam, kui tema arvulise osakaalu järgi võiks

arvata. Sakslaste hulgas moodustasid ettevõtjad, haritlased, kõrgemad ametnikud ja oskustöölised tunduvalt suurema osa, kui eestlaste ja venelaste hulgas.

1934 oli Eestis 6400 töötavat sakslast; neist olid 41,9% ametnikud, 26% töölised, 12% ettevõtjad ja 10,2% vabakutselised. Üks kolmandik sakslastest töötas oma rahvuskaaslastele kuuluvas ettevõttes [Garleff 1994,493]. Eriti kõrge võrreldes Eesti keskmisega (6,5%) oli sakslaste hulgas ametnike osakaal, suurem oli see vabakutseliste seas (Eesti keskmine 7,7%). Töölisi oli sakslaste hulgas Eesti keskmisest (29,2%) vähem. Eesti sakslastele kuuluvates ettevõtetes töötas 1936 18,6% kõigist tööstustöolistest ja nende toodang moodustas 18,0% kogu tööstustoodangust [Ruusmann 1998,405].

Kui võrrelda sakslaste osakaalu Eesti alal 1881 nende osakaaluga Eesti Vabariigis 1934, siis näeme, et poole sajandi jooksul oli see vähenenud rohkem kui kolm korda, umbes sama suur oli nende arvuline vähenemine.

Järgnevalt vaatleme konkreetsemalt sakslaste arvu muutumist linnades ja maal ajavahemikul 1881-1934. 1881 elas Eesti linnades 33396 sakslast, koos Valga ja Narvaga 35400. 1897 olid need arvud vastavalt 24116 ja 26261. 1922 elas Eesti Vabariigi linnades 13994 ja 1934 13261 sakslast. 1934. aastal linnades elanud sakslased moodustasid 37,5% 1881 linnades elanud sakslaste arvust. Maal elas sakslasi 1881 13552, 1897 9184, 1922 3746 ja 1934. aastal 2702. 1934 maal elanud sakslased moodustasid vaid 19,9% 1881. aastal maal elanud sakslaste arvust. Eriti kiiresti vähenes maal elanud sakslaste arv 1897 - 1922. See oli ilmselt seotud sõjasündmuste ja maareformiga. Üldse vähenes sakslaste arvukus maal palju kiiremini kui linnades.

Baltisakslaste asumisele Eestis ja Lätis tegi lõpu Teine maailmasõda. 23.augustil 1939 sõlmitud Molotov-Ribbentropi pakti salaklauslitega jäeti Eesti Nõukogude Liidu huvipiirkonda. Poola läänealade vallutamise järel Saksa võimud võtsid vastu otsuse asustada Nõukogude huvialale jäänud sakslased vallutatud aladele. Sakslaste ümberasustamine Eestist algas 1939. aasta oktoobris. Pärast Eesti lülitamist Nõukogude Liidu koosseisu jätkus sakslaste ümberasumine Saksamaale Saksamaa ja NSV Liidu erikokkuleppe järgi.

Kokku asus Eestist Saksamaale umbes 21000 inimest. See on tunduvalt rohkem, kui oli sakslasi Eestis oli 1934 aastal. Koos sakslastega lahkusid ka teistest rahvustest saksastunud isikud, kaasa arvatud kadakasaksad. 1940/41 oli lahkujate seas ka omajagu eestlasi, kes suutsid end "sakslaseks teha". Need olid suuremalt osalt põgenikud nõukogude korra ja selle omavoli eest. Praktiliselt tähendas baltisakslaste ümberasumine selle rahvusrühma ajaloolise tee lõppu.

Poolas elasid baltisakslased peamiselt Poznani ümbruses. 1945. aasta jaanuaris pidid nad põgenema pealetungiva Nõukogude Armee eest. Rasketes tingimustes hukkus tuhandeid baltisakslasi. Siiski õnnestus enamikul neist jõuda Lääne-Saksamaale.

Läänes on baltisakslased asutanud oma seltse, tegelenud ja tegelevad agaralt oma ajaloo uurimisega. Kuid nende noorem põlvkond assimileerub Saksamaa sakslastega.

KIRJANDUS

Elias Otto-Heinrich (1996) (Hrsg). *Aufklärung in den Baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag.

Garleff, Michael (1994). Die Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhängigen Staaten Estland und Lettland. *Gert von Pistohlkors (Hrsg). Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, Siedler Verlag, S.452-550.

Haltzel, Michael (1981). The Baltic Germans. *Eduard Thaden (Ed). Russification in the Baltic Provinces and Finland (1855-1914)*. Princeton, Princeton University Press, pp.111-204.

Johansen, Paul, Heinz von zur Mühlen (1973). *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln-Wien, Böhlau Verlag.

Jürjo, Indrek (1997). Die Klubs in Reval im Zeitalter der Aufklärung. *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*. Lüneburg, S.339-362.

Jürjo, Indrek (1990). Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft in Oberpahlen. *Zeitschrift für Ostforschung*. Teil I Jg.39, 1990, Heft 4, S.540-571., Teil II Jg.40, 1991, Heft 1, S.28-56.

Jürjo, Indrek (1991). August Wilhelm Hupel als Representant der baltischen Aufklärung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Jg.39, 1990, Heft 4, S.495-513.

Jürjo, Indrek (1996). Der aufgeklärte Pastor und die livländische Kirche. August Wilhelm Hupels philosophische und theologische Anschauungen. *Otto-Heinrich Elias (Hrsg). Aufklärung in den Baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, S.200-228.

Kaplinski, Küllike (1980). *Tallinna käsitöölised XIV sajandil*, I. Tallinn, Eesti Raamat

Karjahärm, Toomas (1998). *Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850-1917*. Tallinn, Eesti Entsüklopeedia Kirjastus.

Karjahärm, Toomas, Väino Sirk (1997). *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917*. Tallinn, Eesti Entsüklopeedia Kirjastus.

Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus (1997). Development of national minorities: Republic of Estonia up to 1944. *Frames*, Vol.1, No.3, pp.221-246.

Lenz, Wilhelm (1997). Die Literaten. *Wilfried Schlau (Hrsg). Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, Mare Balticum, S.139-184.

Lukas, Tõnis (1998). *Tartu toomhärard 1224-1558*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.

Maier, Konrad (1997). Geschichte und Gegenwart der Bevölkerungsgruppen Estlands in der deutschen Baltikumforschung. *Boris Meissner, Dietrich Loeber, Cornelius Hasselblatt (Hrsg). Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*. Hamburg, Bibliotheca Baltica, S.300-319

Meissner, Boris, Dietrich Loeber, Cornelius Hasselblatt (1997) (Hrsg). *Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*. Hamburg, Biblioteca Baltica.

Militzer, Klaus (1997). Die geistliche Landesherren. *Wilfried Schlau (Hrsg). Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, Mare Balticum, S.47-82.

Mühlen Heinz von zur (1992). (Ediert und eingeleitet). *Die Revaler Munster-Rolle Anno 1688. Ein Verzeichnis der Bürger und Einwohner*. Lüneburg, Schriften der Baltischen Kommission, Bd.4.

Mühlen, Heinz von zur (1994). Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbstständigkeit (etwa 1180-1561). *Gert von Pistohlkors (Hrsg). Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, Siedler Verlag, S.26-172.

Mühlen, Heinz von zur (1994). Das Ostbaltikum unter Herrschaft und Einfluss der Nachbarmächte (1561-1710). *Gert von Pistohlkors (Hrsg). Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, Siedler Verlag, S.174-264.

Mühlen, Heinz von zur (1997). Das Stadtbürgertum. *Wilfried Schlau (Hrsg). Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, Mare Balticum, S.63-108.

Neuschäffer, Hubertus (1997). Die Vasallen und die späteren Anhörigen der baltischen Ritterschaften. *Wilfried Schlau (Hrsg). Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, Mare Balticum, S.109-137.

Palli, Heldur (1996). *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Piirimäe Helmut, Claus Sommerhage (1998) (Koost). *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.

Piirimäe, Pärtel (1998). Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil. *Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage (Koost). Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, lk.33-52.

Pistohlkors, Gert von (1994). Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95-1914). *Gert von Pistohlkors (Hrsg). Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, Siedler Verlag, S.266-450.

Pistohlkors Gert von (1994) (Hrsg). *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin, Siedler Verlag.

Pistohlkors Gert von, Anrejs Plakans, Paul Kaegbein (1995) (Hrsg). *Bevölkerungverschiebungen und sozialer Wandel in den Baltischen Provinzen Russlands. 1850-1914*. Lüneburg, Schriften der Baltischen Kommission, Bd.6.

Pullat, Raimo (1978). *Linnad kodanlikus Eestis. Ajaloolis-demograafiline käsitus*. Tallinn, Eesti Raamat.

Pullat, Raimo (1992). *Eesti linnarahvastik 18. sajandil. Monograafia*. Tallinn, Olion.

Pullat, Raimo (1972). *Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani*. Tallinn, Eesti Raamat.

Rauch, Georg von (1986) (Hrsg). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*. Köln, Wien.

Raun, Toivo (1995). Social Change in Estland and Northern Livland 1871-1897. The Limits and Uses of Census Data. *Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein (Hrsg). Bevölkerungverschiebungen und sozialer Wandel in den Baltischen Provinzen Russlands. 1850-1914*. Lüneburg, Schriften der Baltischen Kommission, Bd.6.

Ruusmann, Ants (1998). Majanduse areng. *Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani*. Tallinn, Olion, lk.319-418.

Schlau, Wilfried (1997). Eine Einführung in die Wanderungsgeschichte der baltischen Deutschen. *Wilfried Schlau (Hrsg). Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, Mare Balticum, S.11-30.

Schlaü Wilfried (1997) (Hrsg). *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, Mare Balticum.

Tamul, Villu (1998). Tartu ülikool 19. sajandil - Balti või impeeriumiülikool. *Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage (Koost). Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, lk.73-95.

Tering, Arvo (1996). Baltische Studenten an europäischen Universitäten im 18. Jahrhundert. *Otto-Heinrich Elias (Hrsg). Aufklärung in den Baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, S.125-154.

Tering, Arvo (1998). Tartu teadussidemed Saksamaaga 18. sajandil. *Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage (Koost). Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, lk.53-72.

Thaden Eduard (1981) (Ed). *Russification in the Baltic Provinces and Finland (1855-1914)*. Princeton, Princeton University Press.

Thaden Eduard (1981). The Russian Government. *Eduard Thaden (Ed). Russification in the Baltic Provinces and Finland (1855-1914)*. Princeton, Princeton University Press, pp.15-108.

Vahtré Sulev (1973). *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafilise uurimuse*. Tallinn, Eesti Raamat.